

Publication of Association Esprit, Société et Rencontre
Strasbourg/France

The Journal of Academic Social Science Studies

JASSS

Volume 5 Issue 8, p. 951-969, December 2012

1895 ANTEP ERMENİ OLAYLARI

1895 ANTEP ARMENIAN UPRISINGS

Arş. Gör. Halil ÖZŞAVLI

Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilgiler Eğitimi

Abstract

Armenians providing to add provisions to 1878 Treaty of Berlin about imposing new reforms related to eastern and southern provinces of Anatolia where is populated by them intensely caused many uprisings in many provinces of Anatolia between the years of 1895 and 1896 in order to obtain autonomy and afterwards independence. One of this uprisings was occurred in Antep in 1895. After Turks and Kurds the vast majority was the Armenians, and they were withholding the commerce and the arts of Gaziantep. The number of the Armenians who were dealing with farms and animal feeding were very few. Also there were Armenians who used to work on trade and industry with the Turks together. The Armenian Hunchakian committee started the uprisings on the sixteenth of November of 1895 on the purpose of starting an ethnic-religious conflict between Moslem and Armenian citizens of Antep. As well as in other parts of Anatolia where Armenian population was concentrated in, at Gaziantep -which is the second largest city in the Province of Aleppo- Armenian youths were gaining up through schools. Both in the missionary schools' and in the Armenians' own schools separatist ideas were indoctrinating to young Armenian pupils. In organization of Hunchakian committee, the active role was undertaken by the school teachers in Antep. In fact, the branches of Hunchakian committee, of Gaziantep and Kilis Hinchak were carrying out their activities under the leadership of school teachers. In this study, the uprising of 1895 and the role of the missionaries' in this uprisings are examined. In addition, the repercussions of the uprisings in Europe judged in the light of consular reports and the archive of The New York Times.

Key Words: Antep, Hunchakian, Uprising, 1895.

Öz

1878 Berlin Antlaşması'na yoğun olarak yaşadıkları Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde kendilerine yönelik ıslahat yapılması hükmünün eklenmesini sağlayan Ermeniler yine bu antlaşmaya dayanarak önce özerklik sonra da bağımsızlık edebilmek için 1895 ve 1896 yıllarında Anadolu'nun bir çok yerinde isyanlar başlattılar. Bu isyanlar biri de 1895 yılında Antep'te gerçekleşti. Antep'te Türk ve Kürtlerden sonra Ermeniler büyük bir çoğunluğu oluşturur ve bunlar memleketin sanat ve ticaretini elinde tutardı. Ermenilerin pek azı çiftlik ve hayvan beslemekle uğraşır. Ancak ticaret ve sanayide Türklerle beraber çalışan Ermeniler de vardı. XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Antep'te teşkilatlanmaya başlayan Hınçak Ermeni Komitesi üyeleri 16 Kasım 1895'te Antep'teki Müslüman ve Ermeni nüfusu bir birine kırdırmak için olayları başlattı. Anadolu'nun, Ermeni nüfusunun yoğun olduğu diğer bölgelerinde olduğu gibi Halep vilâyetinin ikinci büyük şehri olan Antep'te de Ermeni gençleri genellikle okullar vasıtasıyla örgütlenmekteydiler. Gerek misyoner okulunda gerekse Ermenilerin kendi okullarında verilen eğitim ile ayrılıkçı fikirler Ermeni gençlere aşılanmaktaydı. Antep'teki Hınçak teşkilatlanmasında da en etkin rolü okul hocaları üstlenmişlerdi. Nitekim Antep ve Kilis'teki Hınçak cemiyeti şubeleri, mektep hocalarının liderliğinde faaliyetlerini yürütmekteydiler. Bu çalışmada 1895 olayları ve olayların yaşanmasında şehirdeki misyonerlerin rolü incelenerek konu ile ilgili yabancı devlet konsoloslarına ait raporlar ve misyoner kaynakları değerlendirilmiştir. Ayrıca çalışmada The New York Times gazetesinin arşivindeki konu ile ilgili haberler ışığında 1895 Antep olaylarının Avrupa'da ki yankısı irdelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Antep, Hınçak, Ayaklanma, 1895.

Giriş

XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Osmanlı Devleti'ni en fazla meşgul eden olaylardan birisi Ermeni Meselesi olmuştur. Ermeniler, Osmanlı İdaresinde sadık bir azınlık olarak varlıklarını devam ettirirken 19. yüzyılda milliyetçilik akımı ve Batılı devletlerin kışkırtması sonucu Ermeni Kilisesinin öncülüğünde bağımsızlık hareketlerine giriştiler. 1890–1914 yılları arası Ermenilerin Avrupa kamuoyuna bu konuda seslerine duyurmak için çıkardığı isyanlarla geçti. 1877-78 Osmanlı-Rus savaşını müteakip imzalanan Berlin antlaşmasına yoğun olarak yaşadıkları Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde kendilerine yönelik ıslahat yapılması hükmünün eklenmesini sağlayan Ermeniler, zamanla bu hükmü istismar ederek özerklik elde edebilmek maksadıyla 1895 yılından başlayarak Anadolu'nun bir çok yerinde ayaklanmalara sebep oldular. Bu ayaklanmalardan Antep'te nasibini aldı.

Antep'e ilk Ermeni göçü 11. yüzyılda Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı Erzurum ve Kars bölgesinin Selçuklular tarafından fethedilmesinin ardından yaşandı. Klikya Ermeni Krallığı (1199-1375) döneminde büyüyüp gelişmeye devam eden Antep komşu şehirlerle güçlü ekonomik ilişkiler kurdu. 16. yüzyılda Osmanlı hakimetine giren Antep'e bu yıllarda doğudan özellikle Nahçıvan, Gürün, Sasun ve Diyarbakır'dan Ermeni göçleri devam etti.¹ Ancak hoşgörü ve adalete dayanan Osmanlı yönetimi boyunca diğer Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi Antep'teki Ermeniler de yüzyıllar boyunca dillerini ve dinlerini özgürce yaşamış ve yaşatmışlardır.

I. Antep'te Ermeni Nüfusu Hakkında Genel Bir Değerlendirme

1871 yılı kayıtlarına göre Antep'in toplam nüfusu 57.976 idi. Bunun 47.599' u Türk-İslâm, 9833'ü Ermeni-Hıristiyan, 544'ü Musevi idi. 1872 tarihli bir misyoner kaynağında ise Antep'teki Ermeni nüfusu 10.000 olarak belirtilmekte.² 1890-1891 yılına ait Halep vilayet salnamesinde 316 Ermeni Katolik, 11344 Ermeni Grogeryan, 3373 Protestan olmak üzere toplam 15033 Ermeni görülmektedir.³ Bir sonraki yıl ise Ermeni nüfusunda genel bir düşüş yaşanmış ve Antep kazasının toplam ermeni nüfusu 14928'a gerilemiştir.⁴

1906'ya gelindiğinde toplam nüfusunun 89.994 olduğu bunun 69.920' sinin Türk-İslâm, 19.378'inin Ermeni-Hıristiyan, 696'sının ise Musevi olduğu görülüyordu. Bu rakamlara bakıldığında 1871'den 1906'ya kadar geçen 35 yıl zarfında Türk nüfusu ortalama % 46,9 artmıştır. Ermeni nüfusu ise bu süre içerisinde % 96 artmıştır. Başka bir deyişle 1871'de şehir nüfusunun % 17'si Ermeni iken 1906'a % 22'si Ermeni olmuştur. 1914'te Antep'in toplam nüfusu 30.000'i Ermeni olmak üzere 80.000'di. I. Dünya Savaşı sırasında bazı Türklerin göç etmesi ve Ermenilerin tehcir edilmesi dolayısıyla bu miktar 40.000'e düştü. 1919 senesinde çok miktarda Ermeni'nin geri gelmesi neticesinde nüfus 18.000'i Ermeni olmak üzere 55.000'e yükseldi. 1920 yılında ise Ermeni muhacirlerinin birçoğunun şehri boşaltması ve Antep'in Fransızlar tarafından kuşatılmasının doğurduğu sefaletten ötürü birçok Türk'ün şehri

¹ David Kertmenjian, **Planning and Architectural Reminiscences From Historical Aintab**, Armenian Cilicia, Ed. Richard G. Hovhannisian ve Simon Payaslian, Mezda Publishers, California, 2008, s., 310.

² Julius Richter, **A History Protestant Mission In The Near East**, Feleming H. Revell Company, London-England, 1910, s., 125.

³ **Hicri 1308 (Miladi 1890/91) Tarihli Halep Vilayeti Salnamesi**, s. 167.

⁴ **Hicri 1309 (Miladi 1891/92) Tarihli Halep Vilayeti Salnamesi**, s. 121.

terk edip gitmesi neticesi nüfus 8000'i Ermeni olmak üzere 28.000'e düştü.⁵ Ermeniler genellikle şehirde oturuyorlardı. Köylerde Ermeni nüfusu yok denecek kadar azdı. Ancak, köylerdeki birçok arazi şehirlerde oturan Ermenilerin mülkü olmuştu. Zamanla Türklerin ellerindeki topraklar ve iş Ermeni azınlığın eline geçti. 20. yüzyılın başlarında Antep şehrinin ticari, sanayi ve zirai varlığının yarısından fazlası, şehirde nüfus bakımından ¼'ü bile bulmayan Ermenilerin eline geçmiş durumda idi. Ermeni gençler arasında Avrupa ve Amerika'da okuyanlar vardı. Şehirde faaliyet gösteren yabancı tüccarlar grubuna devletten her türlü kolaylık gösterilirken onlar işlerini genellikle Ermenilerle görüyorlardı.

19. yılın başında stratejik ve ticarî konumu itibariyle hareketli ve sürekli gelişim gösteren bir Anadolu şehri olan Antep 1853 yılında üçte biri Hıristiyan üçte ikisi de Müslüman olan toplam 35000 nüfusa sahipti.⁶ Bu orana göre 19. yüzyılın başında Antep'teki Ermeni nüfusu en fazla 10-12 bin civarında idi. Bu nedenle de etnik bir mozaik olan Osmanlı Devletinin bir prototipini burada görmek mümkündü. 1895 yılında Antep kazası ahalisinin büyük çoğunluğu Müslüman'dı, Müslümanlardan sonra en kalabalık nüfus ise Hıristiyan Ermenilere aitti.

Tablo 1: 1895 Yılı Antep Kazası Nüfus Cetveli⁷

	İnas (kız)	Zükur (erkek)	Yekün
İslâm	32729	34325	67054
Ermeni (Katolik)	155	179	334
Ermeni (Gregoryan)	5431	6109	11540
Ermeni (Protestan)	1690	1839	3529
Yahudi	351	364	715
Yabancı	24	164	188
Toplam	40380	42980	83360

Katolik, Protestan ve Ermeni Gregoryen olmak üzere üç ayrı mezhebe bölünen Ermeniler, 1895 yılında 15403 kişiyle kazanın toplam nüfusunun yaklaşık % 18,5'ini oluşturuyorlardı. Özellikle Protestan mezhebine dâhil olan Ermeniler, misyonerlerin kışkacı altında idiler. Dolayısıyla ayrılıkçı hareketlerin en ateşli taraftarları da Protestan Ermeniler idi. Bununla beraber kazadaki beş kiliseden biri Gregoryen, biri de Katolik mezhebine hizmet verirken Protestan mezhebinin üç kilisesi bulunmaktaydı.⁸

⁵ Abadi, **Türk Verdünü Antep'in Dört Muhasarası**, Gaziantep Kültür Derneği Yay., sayı 14, Gaziantep, 1959, s., 11.

⁶ Herrick George F., **An Intense Life, A Skecgh Of The Life and Work, Rew. Andrew T. Pratt, M.D., Missionary Of The ABCFM., In Turkey 1852-1872**, Publisher Of Evangelical Literature, New York, Tarihsiz, s., 20.

⁷ **Hicri 1312 (Miladi 1895) Tarihli Halep Vilayeti Salnamesi**, s. 223..

⁸ M. Ali Yıldırım, **1895-1896 İsyancıları Sırasında Ayntab'da Ermeniler ve Hınçak Cemiyeti**, DTCTF Tarih Araştırmaları Dergisi, Ankara 2008, , c., XXVII, s., 44,.

Tablo II: 1896-1897 Yılları Antep Kazası Nüfus Cetveli⁹

	Kadın	Erkek	Toplam
Müslüman	33.445	34.568	68.013
Ermeni Katolik	159	170	329
Ermeni (Gregoryan)	5.514	6.019	11.533
Protestan	1.723	1.805	3.528
Yahudi	260	327	587
Toplam	41.101	42.889	83.990

1896-1897 yıllarına bakıldığında Antep'teki Gregoryan, Katolik ve Protestan Ermeni nüfusunun toplamda 15390 gibi bir rakama tekabül ettiği görülmektedir. Müslüman nüfus ise 68013 kişi ile Ermeni nüfusunun dört katından fazladır. Bu durumda Ermeni nüfusu Müslüman nüfusun ancak % 22'sine tekabül etmektedir.

Yukarıda zikrettiğimiz kaynakların yanında Antep nüfusu ile ilgili olarak Ermeni kaynaklara değinmek yerinde olacaktır. Antep'teki Ermeni nüfusu ile alakalı olarak muhtelif Ermeni menşeli kaynaklar 1914'te Antep'te 20.000 ile 60.000 arasında bir Ermeni nüfusundan bahsetmektedir. Bir Antep yerlisi olan Ekim 1913'ten Mart 1915'e kadar Antep'teki Apostolik kilisesi rahibi olan Vartebed Guleserian Antep'te 4.000 Ermeni hane yani ortalama olarak 30.000 Ermeni nüfusun yaşadığını belirtmektedir. Ayrıca Guleserian Antep'te sayıları 30'u bulan Ermeni okulunda 4.000 öğrenci olduğunu bildirmektedir. Diğer bir Ermeni yazar A. Nazar 20.000, Y. Kassaouny 36.000, A. Gesar 35.000 rakamını verirken Kevork Barsumian 1913 yılındaki Antep Ermeni nüfusunu 80.000 olarak vermektedir.¹⁰

Antepli ve iyi tanınmış iyi bir eğitimci olan ve 1972 yılına kadar Beyrut'ta yayınlanan "Ermeni Antep" adlı derginin editörü olan Krikor Bogharian ise Antep Ermeni nüfusu ile ilgili daha sağlıklı bilgiler vermektedir. Çünkü Bogharian, verdiği bilgileri Antep'teki Ermeni kiliselerinden birinde rahip olan babasının kendisine bıraktığı kilise arşivlerine dayandırmaktadır. Bogharian, babası Karekin Bogharian'dan kalan kayıtlara göre Antep Ermeni nüfusunu 30.000 olarak vermektedir. 24 Ekim 1899 yayınlanan makalesinde Bogharian şunları ifade etmektedir; "1915 yılında Antep'te toplam nüfus 55.000 idi. Bunun 36.000'i Müslüman, 18.000'i Ermeni ve 1000 kadarı da Yahudi idi. Antep'te sekiz Ortodoks Ermeni rahip vardı, bunların her biri 400 aileden mesuldü. Ortodoks Ermenilerin miktarı 22.500, Protestan Ermeniler 6.500 ve 1000 kadar da Katolik ermeni vardı. Bunların toplamı 1914'te 30.000'e tekabül etmekteydi.¹¹ Ancak 1914 Osmanlı Resmi istatistiği Ermeni kaynaklarından farklı rakamlar vermektedir. Dâhiliye Nezareti sicil-i Nüfus İdare Umumiyesi

⁹ 1313 tarihli Halep Vilayet Salnamesi, s.187. 1314 tarihli Halep Vilayet Salnamesi, s.190. 1313 tarihli salname s.187'de, 1312'de " 3.004 doğum, 2065 vefat ve 403 evlilik" gerçekleştiği bildirilmektedir.

¹⁰ Kevork safarian, **A Brief History of Aintab**, Armenian Ayntabtzy Culturel Association, Volume III, Los Angeles, California, 1994, s., 11-12.

¹¹ A.g.e., s., 11-12.

tarafından neşredilmiş olan ve 1321 (1905/06) senesinde yapılan nüfus sayım ve kaydına dayanan “Memalik-i Osmaniye’nin 1330 Senesi nüfus İstatistiki (Osmanlı Memleketlerinin 1914 Senesi Nüfus İstatistiki)” adlı kitapçığında Antep’te 89769 Müslüman, 67 Rum, 14466 Ermeni, 860 Musevi, 7 Rum Katolik, 393 Ermeni Katolik, 4635 Protestan, 610 Latin ve 3 Kipti olmak üzere toplam 110810 nüfus görülmektedir.¹² Bu durumu göre Ermeni ve Ermeni Katolikler ile birlikte toplam 14859 Ermeni, bu sayıya Protestanların hepsinin Ermeni olduğu farz edilip eklense bile toplam Ermeni nüfusu 19494’e tekabül etmekte ve bu rakamda Ermeni kaynaklar ve bazı Ermeni yanlısı misyonerlerin verdiği rakamların çok altındadır.

II. Antep Ermenilerinin Genel Durumu

Antep’te Türk ve Kürtlerden sonra Ermeniler büyük bir çoğunluğu oluşturur ve bunlar memleketin sanat ve ticaretini elinde tutardı. Ermenilerin pek azı çiftlik ve hayvan beslemekle uğraşır. Ancak ticaret ve sanayide Türklerle beraber çalışan Ermeniler de vardı.¹³ Antep’in Müslüman ahalisi ile Ermenilerin genelinde toplumsal rutin huzursuzluklar haricinde belirgin bir etnik veya dinî mücadele söz konusu değildi. Zaten öteden beri Türk kültürü ile içli dışlı olan, hatta dilleri dahi Türkçeleşen Ermeniler, folklorik yapı itibarıyla de Türklere ait birçok özelliği benimsemişlerdi. Çoğu zaman kendi aralarındaki sorunlar da dâhil olmak üzere problemlerini çözmek için Müslüman halkın medenî davalarına bakmakla yükümlü olan şer’i mahkemelere müracaat ederlerdi. Miras taksimatından kaynaklanan anlaşmazlıklarda veya yetim kalmış, kendini idare ve malını tasarruf edemeyen bir Ermeni çocuğa vâsi gerektiğinde yine şer’i mahkeme tercih edilirdi. Müslüman ahaliye vekâlet ve şahitlik ederler, kendileri de onların şahitliğine müracaat ederlerdi. Alacak verecek konusunda alım satım işlerinde, dükkân, bağ, bostan meselelerinde ve Müslüman halkla ilgili problemlerde haklarını, şer’i mahkemelerde son derece rahat bir şekilde arayabiliyorlardı.¹⁴

Antep’te ticaret başta olmak üzere çeşitli mesleklerle iştilig eden birçok Ermeni esnaf bulunmaktaydı. Ticari münasebetlerde de toplum içerisinde hiçbir ırkî ve dinî ayırım söz konusu değildi. Bunun yanı sıra Ermeniler, şehrin önemli mahallelerinde çeşitli misyoner kuruluşları vasıtasıyla açmış oldukları okullarda eğitimlerini özgürce yapabilmekteydiler. Dini vecibelerini yerine getirmelerinde, ibadethane ve mabet işlerinde özgürce hareket edebilmekteydiler. Nitekim takip eden on yıl içerisinde kilise sayısı beşten sekize yükselmekle beraber çeşitli kademelerdeki on dokuz Ermeni okulunda bayan ve erkek toplam 3000’in üzerinde öğrencinin öğrenim gördüğü tespit edilmektedir. Ayrıca Ermeni gençleri, 1876 yılında açılmış olan Amerikan misyonerlerine ait kolejde de öğrenim görüyorlardı. 1891 yılında bu okulun 94 öğrencisinin 90’ı Ermeni idi. Bunlardan 71’i ise Protestan’dı. Üstelik Antep’in haricinde yirminin üzerinde yerleşim yerinden gelen Ermeniler de bu kolejde öğrenim görmekteydiler.¹⁵ 20. yüzyılın başında Antep Ermenileri kendilerine ait 7 kilisede¹⁶ dini vecibelerini özgürce yerine getirebilmekteydi.

III. Antep’te Misyoner Faaliyetleri ve Antep’te Ermeni Ulusçuluğunun Doğuşu

1810’da Boston’da kurulmuş olan ABCFM misyonerleri 1820’de Anadolu’ya gelmeye başlamıştır. Antep’e ilk gelen misyoner Dr. Thomas P. Johnson’dır. Dr. Johnson Antep’e 2 Mart 1853 yılına vardı. Dr. Johnson buraya ölen Dr. Azariah Smith’in yerine geçmeye gelmişti. Halk içinde kendisine gösterilen tepki nedeniyle ABCFM tarafından geri alınmak zorunda kalmış,

¹² Orhan Sakin, **Osmanlı’da Etnik Yapı**, Ekim Yay., İstanbul, 2008, s., 239

¹³ Abadi, **a.g.e.**, s., 8.

¹⁴ Yıldırım, **a.g.m.**, s., 170.

¹⁵ Uygur Kocabaşoğlu, **Kendi Belgeleriyle Anadolu’daki Amerika**, İstanbul, 1991, s. 183.

¹⁶ Kertmenjian, **a.g.e.**, s., 316.

yerine Dr. Azariah Smith gönderilmiştir.¹⁷ Smith'ten sonra 1851-1869 yılları arasında Dr. Anrew T. Pratt, 1874 sonrası David H. Nutting doktorluk yanında vaizlik ve örgütlenme çalışmalarını sürdürmüş, bu çalışmalar Antep'te kuvvetli bir Protestan topluluğunu ortaya çıkmasına yol açmıştır.¹⁸

1874 yılında eğitime başlayan Merkezi Amerikan Koleji'nin tıp departmanı 1876'da hizmete girmiştir. Kolejin üzerine kurulacağı arazi Müslüman bir Antep yerlisi tarafından araziyi satın almak isteyen Dr. Trowbridge'e ücretsiz olarak verişmişti.¹⁹ Okul mütevelli heyeti Amerika'da bulunan 9 üyeden oluşurken, idare heyetindeki 13 kişi Osmanlı topraklarında yaşayan misyonerle ve Ermenilerdi.²⁰ Şehrin batı çıkış yerindeki bir tepe üzerinde inşa edilmiş olan kolej çeşitli dersaneler, yatakhaneler ve çeşitli atölyeleri ihtiva eden kompleks bir yapı idi. Okulun etrafında ve dış duvarı içinde fırın, matbaa, çamaşırhane memurlara ait evler, hastane ve ameliyathane bulunuyordu.²¹ Okulda çalışan idari personel ve öğretmen kadrosu Ermenilerden oluşturulmuştu. Okulda eğitim gören öğrenciler Antep, Maraş, Urfa, Gürün, Haçin, Kilis, Diyarbakır, Sivas, Siverek, Hatay, Harput, Arapkir, Çermik ve Adana'dan toplanmış Ermeni çocuklardı.²²

Tablo III: 1895 Halep Salnamesine Göre Antep'teki Gayrimüslim Eğitim Kurumları ve Öğrenci Sayıları²³

Mektebin İsmi	Çeşidi	Öğrenci Sayısı	Yeri
Protestan Mektebi	Erkek	132	Küllüce'de
Protestan Mektebi	Kız	81	Küllüce'de
Protestan Mektebi	Erkek	37	Mardin Dağ'ında
Protestan Mektebi	Kız	59	Mardin Dağ'ında
Protestan Mektebi	Erkek	312	Kayacık'ta
Protestan Mektebi	Kız	291	Kayacık'ta
Protestan Mektebi	Erkek	133	Kurb Zincirli'de
Latin Mektebi	Erkek	135	Tersante'de
Latin Mektebi	Kız	100	Tersante'de
Ermeni Narsisyan	Erkek	300	Çukur'da

¹⁷ Bülent Çukurova, **Antep'te Ermeni Ulusçuluğunun Doğuşunda Amerikalılar ve Kolejin Etkisi**, Ankara Üniv., Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, sayı 40, Kasım, 2007, s., 615-623.

¹⁸ Vartan S. Bilezikian, **Apraham Hoja of Aintab**, Light and Life Pres, Winona Lake, Indiana, 1952, s., 127.

¹⁹ Henry C. Barkley, **A Ride Through Asia Minor and Armenia**, Printed by Wiliam Clowes and Sons, Londra, 1891, s., 214.

²⁰ Çukurova, **a.g.m.**, s., 617.

²¹ Abadi, **a.g.e.**, s., 14.

²² Çukurova, **a.g.m.**, s., 617.

²³ **Hicri 1312 (Miladi 1895) Tarihli Halep Vilayeti Salnamesi.**

Ermeni Kestras	Kız	65	Çukur'da
Ermeni Vartanyan	Erkek	110	Haik'de
Ermeni Adanayan	Erkek	150	Haik'de
Ermeni Eytamhanesi	Erkek	25	Haik' de
Ermeni Haykonuşyan	Kız	250	Haik'de
Ermeni İbtidai Mektebi	Erkek	135	Kurb Zincirli'de
Ermeni Mervyan	Erkek	60	Alabey'inde
Ermeni ibtidai Mektebi	Kız	30	Tarla-i Atika'da
Ermeni Harpasmiyan Mektebi	Kız	45	İbn-i Eyyub'da

1895 Salnamesine göre Antep'de 21 medrese, 27 mekatib-i ibtidaiye (mahalle mektepleri) bulunuyordu. Bu tarihte bir Amerikan koleji ve hastanesi vardı. 1898 tarihli salnamede bu rakamlarda bir değişiklik olmamıştır. Hala tek olan Müslüman rüştiyesindeki öğrenci sayısı 109 iken, gayrimüslimlerin 7 rüştiye ve idadilerindeki öğrenci sayısı 408 idi. 1900 salnamesinde Müslüman rüştiyesindeki öğrenci sayısı 164 olmuştu. Aynı yıl 5 yeni ilkokulun açıldığı görülmekteydi. Mahmudiye mektebi 130 öğrenci, Mecidiye Mektebi 150, Selimiye Mektebi 115 öğrenci, Orhaniye Mektebi 120 öğrenci, Hamidiye Mektebi 65 öğrenci okutmaktaydı. 1901'de şehirdeki bu okulların yanı sıra Orul Nahiyesinde Orul Karyesi mektebi açılmıştı. Tek öğretmeni ve 45 öğrencisi vardı.²⁴ I. Dünya Arifesinde ise Antep'ki Ermeni okullarının sayısı 20'yi bulmuştu. Bunlar 11 tanesi Gregoryani 8 tanesi Protestan ve 1 tanesi de Katolik Ermenilere hizmet veriyordu.²⁵

Anadolu'nun, Ermeni nüfusunun yoğun olduğu diğer bölgelerinde olduğu gibi Halep vilâyetinin ikinci büyük şehri olan Antep'te de Ermeni gençleri genellikle okullar vasıtasıyla örgütlenmekteydiler. Gerek misyoner okulunda gerekse Ermenilerin kendi okullarında verilen eğitim ile ayrılıkçı fikirler birçok genç beyne nüfuz ettirilmekteydi. Bu okullarda Ermeni tarihi ile ilgili dersler tedris edilmekle beraber öğrencilere sözde Ermenistan haritaları gösterilerek milliyetçilik duyguları kabartılmaktaydı. Dolayısıyla bu okullardan mezun olan öğrencilerin çoğunun potansiyel bir Ermeni milliyetçisi olarak kanlı eylemlerin içerisinde yer almaları kaçınılmazdı. Antep'teki Hınçak teşkilatlanmasında da en etkin rolü okul hocaları üstlenmişlerdi. Nitekim Antep ve Kilis'teki Hınçak cemiyeti şubeleri, mektep hocalarının liderliğinde faaliyetlerini yürütmekteydiler.²⁶ Nitekim 1894 yılında Antep'teki ABCFM misyonerlerine dört tanesi komite eylemlerine katıldıkları ve Ermenileri hükümete karşı kışkırttıkları gerekçesiyle tutuklanmış²⁷ ve sorgulanmak üzere Halep'e sevk edilmişti. Bunun üzerine İstanbul Amerika elçisi Terrell hemen harekete geçmiş misyonerlere ait okullarda

²⁴ Cengiz Eroğlu, Murat Babuçoğlu, **Mehmet Köçer, Osmanlı Salnamelerinde Halep, Global Strateji Enstitüsü**, Ankara, 2007, s.570-571. Bu eserde 1900 tarihinden sonraki yıllara ait Hıristiyan okulları ve bu okullara jayırlı farklı mezheplere mensup kız ve erkek öğrencilerin ayrıntılı dökümü bulmak mümkün.

²⁵ Kertmenjian, **a.g.e.**, s., 319.

²⁶ Yıldırım, **a.g.m.**, s., 172.

²⁷ **BOA. HR. SYS, 2889/65'den naklen Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri (1839-1895)**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı, Yayın Nu:85, Ankara, 2007, c., II, s., 33. Ayrıca bkz, **The New York Times**, 12 Eylül 1894.

elçilik bir temsilci olmadan arama yapılmasını engellemiştir.²⁸ Bununla yetinmeyen Terrel Babı-ali'ye bir muhtıra vererek eğitimin sekteye uğramaması için bu öğretmenlerin kefaletle serbest bırakılmalarını talep etmiş ancak Terrell'in bu isteği usullere aykırı olduğu belirtilerek ret edilmiş ve iki ülke ilişkilerinin bozulmaması için adı geçen elçinin değiştirilmesi istenmiştir.²⁹

IV. Antep'teki Ermeni Komiteleri ve Faaliyetleri

IV.I. Hınçak Cemiyeti

Sosyal Demokrat Hınçakyan Partisi Türkiye ve İran topraklarında kurulmuş ilk sosyalist partiydi. Tüm teorileri ve kurucuları Marksist'ti.³⁰ Ermeni bir komiteci olan Mekertitch Portakalyan'ın 1885 yılında Marsilya'ya gitmiş ve burada Armenia adında bir gazete çıkarmaya başlamıştı. Portakalyan, Armenia gazetesinin temel amacının Ermeni tüccarlar ile çeşitli ülkeler arasındaki ticarî ilişkilerin geliştirilmesi olduğunu belirterek gazetenin çıkarılış amacının ticarî bir nedene bağlı olduğunu açıklamıştı. Ancak, bu gazete kısa bir süre içerisinde, Avrupa'nın çeşitli şehirlerinde okuyan Kafkasyalı Ermeni öğrencilerin devrimci ve bağımsızlık gibi fikirlerinin işlendiği bir yayın organı haline geldi. Gazetede yayınlanan ve devrim fikrini işleyen yazıların büyük bir kısmı Türkiye ile ilgili olmakla beraber Rusya Ermenileri hakkında da ihtilalcı düşünceleri destekleyen yazılar yayımlanıyordu. Armenia gazetesinde Türkiye ve Rusya ile ilgili yayınlanan bu yazılar sonucunda gazetenin Türkiye'ye girişi 1885 yılının Ağustos ayında yasak edilmişse de gizli olarak gelmeye devam etmiştir. Ayrıca 1886 yılında da bu gazetenin Rusya'ya girmesi yasaklandı.

Armenia gazetesinin Türkiye ve Rusya'ya girişinin yasaklanmasının akabinde, gazetede daha cesur ve açık düşünceler ifade edilmeye başlandı; gazetede yayınlanan yazılarda artık konuşmaktan çok iş yapılması ve üyelerinin Türkiye'ye gidip orada devrimci düşünceleri hayata geçirecek "ihtilalcı bir cemiyetin" kurulması gerektiği ifade edilmeye başlanmıştı. Kurulması düşünülen bu cemiyetin başına geçmesi için Portakalyan'a bir teklif götürüldü, ancak Portakalyan bu teklifi kabul etmeyerek geri çevirdi. Portakalyan'ın böyle bir teklifi geri çevirmesi Kafkasyalı Ermeni öğrenciler arasında büyük bir şaşkınlık yarattı. Öğrenciler bu şaşkınlıklarını bir süre üzerinden atamadılar. Ancak, bir müddet sonra Paris ve Monpel'den Cenevre'ye gelen bu Ermeni öğrenciler, burada Portakalyan'ın iştirak etmediği bir cemiyeti kurmayı kararlaştırdılar. Böylece, Hınçak Komitesi, Batı Avrupa üniversitelerinde öğrenim görmek üzere gitmiş olan Rus uyruklu Ermeni öğrenciler tarafından İsviçre'nin Cenevre şehrinde 1887 yılının Ağustos ayında kurulmuş oldu.³¹ Komitenin kurucuları arasında Avetis Nazarbekyan, Maro Nazarbekyan, Ruben Hanzat gibi isimler bulunmaktadır. Bu kişiler kurdukları cemiyetin programını hazırladıktan sonra, kendilerine ait bir yayın organı üzerinde çalışmaya başladılar. Ancak, Cenevre'de Ermenice baskı harfleri bulunmamaktaydı. Bu Ermenice baskı harflerinin Viyana veya Venedik'ten getirilmesi gerekiyordu, ancak cemiyetin yeterince parası bulunmamaktaydı. Bu nedenle Cenevre'de ilk kez bir Kafkas gecesi

²⁸ **The New York Times**, 18 Ekim 1894.

²⁹ BOA. Y. A. HUS, 328/60'dan naklen, **Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri (1839-1895)**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı, Yayın Nu:85, Ankara, 2007, c., I, s., 175-176.

³⁰ Louise Nalbandian, **Armenian Revolutionary Movement: The Development Of Armenian Political Parties Through The Nineteenth Century**, University of California Press 1963, s., 104.

³¹ Nalbandian, **a.g.e.**, s., 104.

düzenlediler ve bu geceden elde ettikleri parayla da Ermeni baskı harfleri sipariş edildi.³² Sipariş verilen harfler gelinceye kadar geçen sürede ise cemiyet üyeleri, Rus matbaasına giderek burada baskı işlemlerini öğrendiler. Çıkaracakları gazetenin adını da Hınçak olarak koydular. Bu sırada, G. Karacayan cemiyetten ayrıldığı için cemiyetin üyeleri sadece 5 kişi kalmıştı. Hınçak Gazetesinin ilk sayısı 1887 yılının Kasım ayında, ikinci sayısı ise 1888 yılının Ocak ayında yayınlandı. Nazarbekyan, Vardanyan ve Haraciyen tarafından hazırlanan cemiyet programı da 1888 yılında açıklandı.³³

Hınçak cemiyeti Antep'te 1890 yılına doğru teşkilatlanmasını tamamladı. Levon Zakarian buradaki Hınçak teşkilatlanmasının öncüsüydü. Ayrıca buradaki yerel liderler arasında Zeytun olaylarında isyancılara yardım edenlerden Sarkis Turabian, Doktor Nezaret Ketchajian, Hrand Sulahian, Solomon Bastajian, Hagop Hamalian ve A. N. Nazar gibi isimler de vardı. Bu kişiler Antep Amerikan Koleji hocalarından Profesör Lazarus Diradourian'ı ve Profesör Sarkis Levonian'ın eşini de cemiyetlerine üye etmeyi başarmıştı.³⁴ 1892 yılında cemiyet Antep'teki teşkilatlanmasını tamamlamış ve iyice güçlenmişti.³⁵

Antep'teki Hınçak subesi, Piranet Lüsniyan kod adıyla Vartanyan Mektebi hocalarından Sogomon Bastacıyan isimli bir şahsın kontrolündeydi. Ayrıca Antep'te eski ve yeni bölükler adıyla anılan iki ayrı Hınçak Şubesi bulunmaktaydı. Sogomon Bastacıyan bunlardan yenisinin lideri idi. Kazadaki yaklaşık 15000 Ermeni'den 1000 kadar genç bu eski ve yeni fırkalara mensup müfsitler idi. Ancak Antep'teki bu iki Hınçak fırkası arasında bir ihtilaf bulunmaktaydı. Vartanyan ve Atenagan denilen mekteplerin kontrolünde olan bu iki ayrı şube birbirleriyle rekabet halindeydiler. Rekabetin nedenini ise Vartanyan Mektebi'ne mensup ve cedit fırka olarak tabir olunan yeni nesil Hınçaklardan Sogomon Bastacıyan ile ekibinin, Antep Hınçaklarının tamamına önderlik etmek istemeleri idi. Doktor Dikran Efendi, bir ara bu iki grup arasında barışı sağlamak için çaba sarf etmiş ancak başarılı olamamıştı.³⁶

Sogomon'un liderlik konusunda bu denli heyecanlı olmasının sebebi ise fiili eylem noktasındaki girişimleri idi. Nitekim Zeytun'da icra edilecek isyan sırasında Antep Hınçaklarına düşen yardım görevinin müzakere edildiği gizli yerlerden biri Sogomon'un hanesiydi. Anadolu'daki diğer isyanları organize etmek, Hınçaklara iâne toplamak ve silah temin etmek gibi bir çok iş de Hınçakların bu gizli toplantılarında ele alınmaktaydı. Bir ara Antep'teki bu toplantılara Kumkapı Nümâyisi'nde etkin rol oynadığı belirtilen Baron Ağası'da katılmıştı. Aslen Haçin'li olan Baron Ağası, Kumkapı vukuatından sonra firar ederek Londra'ya gitmişti. Buradan da Rus Ermenilerinden olup Hınçakların liderliğini, Hınçak gazetesinin de müdür ve muharrirliğini yapan Evâdis tarafından Kilikya'ya gönderilmişti. Bu sefer misyonu ise bu bölgedeki Ermeniler arasında fesat çıkarmak ve onları örgütlemek idi. Nitekim iki kardeş olan Artin ve Karabet'in yardımıyla Halep Hınçak Şubesi'ni, Baron Ağası teşkil etmişti. Ardından da Antakya kazasına bağlı Süveydiye nahiyesine geçerek burada da Hınçakyan şubeleri tesis etmiş ve bu şubelere silah ve cephane temin etmişti. Antep'teki

³² Nalbandian, **a.g.e.**, s., 107.

³³ Orhan Doğan, **Ermeni Komiteleri Hınçak ve Taşnaksütun (Rus Adalet Bakanı Y. Muravyev'in Ermeni Komitelerine İlişkin Raporu)**. Kaynak http://www.sosyalbil.selcuk.edu.tr/sos_mak/articles/2008/20/ODOGAN.PDF, s., 312.

³⁴ Safarian, **a.g.e.**, s., 135.

³⁵ **BOA. HR. SYS. 2789/8.** Londra ve Marsilya Ermeni Komitesi Ortak Sekreterliği tarafından 9 Ağustos 1892 tarihinde Adana Ermeni Başpiskopos'una gönderilmiş ve oradan da dolaylı olarak Türkiye'deki başlıca komitelere bildirilmiş mektupta Maraş ve Antep'teki eşkıya teşkilatlanmalarının oldukça iyi olduğu ifade ediliyordu. Naklen: **Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918)**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı, Yayın Nu:86, Ankara, 2007, c., I, s., 20.

³⁶ Yıldırım, **a.g.m.**, s., 174.

toplantılara iştirak etmesinin sebebi ise Antep Hınçaklarını isyan noktasında yönlendirmekle beraber Zeytun isyanına yardım için gerekli para, adam ve cephaneyi toplamaktı. Zira Antep'te toplanan yüz otuz liradan fazla para Leglekyan, Asidili Sarkis ve Ermenilerin büyüğü olarak bilinen Artin Ağa tarafından iâne edilerek isyan sırasında Zeytun'daki Ermeni Hınçak çetelerine gönderilmişti. Zeytun'daki isyan patlak verdiğinde ise burada olan Baron Ağası, Agob Asaduryan'a yazdığı bir mektupta “*Zeytun havalisinde bazı köylerde bir takım yağma ve çapul hareketlerine girişildiğini, kendi adamlarının iyi iş görmekte bulduklarını ve maksatları, Zeytun Kıslası'nı almak olup aldıktan sonra Maraş ve Antep'in bizim olduğunu orada Ermenilere tebşir ediniz*” (duyurunuz) diyordu.³⁷

Antep'teki toplantılarda Vahan isimli bir genç daha vardı. Agob'un ifadesine göre bu genç, Mamüratü'l-Aziz ahalisinden olup Amerika'da birkaç sene eğitim görmüştü. Asıl adı Sarkis, lakabı ise Tüfenkçyan (ya da Kundakçyan) idi. Amerika'dan Kıbrıs'a gelen Vahan, buradan da silah ve cephane ile Gelibolu'ya çıkmıştı. Onun da çalışmalarıyla Antakya kazasında Süveydiye merkezli geniş bir silahlı Hınçak örgütlenmesi başlamış, Süveydiye Ermenileri ikna edilerek cemiyete dâhil edilmişlerdi. Hatta cemiyete katılanlar arasında Mısırlı fellahlar dahi bulunmaktaydı. Bunların ellerindeki cephane ise otuz sekiz parça dağ topu, hesapsız dinamik güller ve silahlardan ibaretti. Aynı zamanda sıradan bir neferden büyük kumandanlara kadar askeri üniformaları bulunmaktaydı. Vahan'ın Antep'deki görevi ise Zeytun ve diğer yerlerdeki isyanlara cephane temin edebilmek için para toplamaktı. Antep'te yapılan toplantılara iştirak eden Hınçaklar, tepeden tırnağa kadar silahlıydı. Zaten Hınçakyanların amacı Avrupa'da ses getirecek kanlı olaylar çıkarmaktı. İsyanın şiddeti ne kadar büyük olursa propagandası da o nispette iyi yapılırdı. Bunun için de kendi soydaşlarından ölenlerin yası veya çocuk olması merhamet istismarını güçlendirecekti. Fiili terör olaylarına da bu politikayla girişmişlerdi. Müslüman ahalinin tepkisini şiddetlendirmek için ise masum insanları katletme yolunu seçmişlerdi.³⁸

IV. II. Taşnak Cemiyeti

Ermeni Devrimci Federasyonu, radikal milliyetçi Ermeni siyasi örgütü, Ermenistan'ın bağımsızlığını sağlamak amacıyla 1890'da kuruldu. Halen gerek Ermenistan Cumhuriyeti'nde gerek diasporadaki Ermeniler arasında aktif bir siyasi partidir. Ermenice adıyla Daşnaksutyun olan örgütün adı dilimize bir takım ses değişikliklerinden sonra Taşnaksutyun olarak geçmiştir ve kısaca Taşnak adıyla da bilinir. Ermenicede “federasyon” anlamına gelir. Çünkü örgüt özellikle Rusya'daki Ermeni örgütleri başta olmak üzere birçok örgütün birleşmesinden oluştuğundan bu adın verilmesi uygun görülmüştür.³⁹

Bu çeşitli grupların bir araya nasıl ve ne zaman geldikleri bilinmiyor ancak 1890'da Tiflis'te Krisdapor Mikaelyan, Simon Zavaryan ve Stepan Zoryan ve Hınçaklar namına da Rupen Hanazad'ın toplantılar düzenledikleri ve partiyi kurdukları genel kabul görmektedir. Başlangıçta partinin sevk ve idaresi Cenevre'de bulunan gizli bir büronun elinde olduğu ve bu büronun partinin normal üyelerini çok sıkı bir disiplinle idare ettiği söylenir.⁴⁰ Ancak Nalbandian'a göre merkez parti mekezî Trabzon olarak seçilmişti ancak bütün işler Tiflis'ten yönetiliyordu ve beş kişiden oluşan Mekezî Komite Tiflis'te oturmakta ve partinin sevk ve

³⁷ Yıldırım, **a.g.m.**, s., 174.

³⁸ Yıldırım, **a.g.m.**, s., 175.

³⁹ Halil Özşavlı, **Ermeni Milliyetçilik Hareketlerinin Doğuşu: Taşnak –İttihat ve Terakki İttifakı**, Ermeni Araştırmaları, say. 41, Ankara, 2012, s., 159.

⁴⁰ Kamuran Gürün, **Ermeni Dosyası**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2005, s., 192.

idaresini buradan yapmaktaydı. Mekezî Komite'yi oluşturan beş kişi C. Mikaelian, S. Zavarian, Abraham Dastakian, H. Loris-Malikian, ve Levon Sarkisian'dı.⁴¹

Antep'teki Taşnak komitesi Hınçak cemiyetini bölgedeki etkinliğini azalmasının ardından kuruldu. Taşnak cemiyetinin Antep'teki kurucuları Nerses Bagdoian, tıp doktoru Nerses Kachadorurian, eczacı Bogosian, tıp doktoru Nazarian, Poladian, Sivajian ve Nerses Mahdesian-Hagopian'dı. Antep Taşnak cemiyeti 1898-1915 yılları arasında gücünü ve etkisini oldukça artırdı. Safarian Taşnak Merkezi Cemiyeti lider kadrolarından önemli kişilerin çeşitli zamanlarda Antep'i ziyaret ettiğini belirtmektedir. Bunlar arasında Bulgarsitan'dan fonograf ticareti ile uğraşan bir tüccar kılığında gelen Mar, Khachig Salisian, 1904'te gelen Garabet Michjian, Simon Zavarian, Vardan, Sarhad ve Ferid Jemil gibi isimler bulunuyordu.⁴² Antep Amerikan Kolejinin bazı öğrencilerinin de ateşli ir taraftar duygusuyla bağlı olduğu Antep Taşnak teşkilatının önemli üyeleri arasında Dikran poladian, Armen Maksoudian, Khoren Varjabedian, Avedis Khanzedian, Tatoul Kupelian, Mıgirdich Araratian, Ohannes Araratian ve Toros Merjenian vardı. Ayrıca Antep'teki Ermeni Atenagan Ortaokulu ve Antep Kilikya Enstitüsü (Ermeni Koleji)'nün bazı öğrencileri de Taşnak teşkilatına üyeydi.⁴³

IV. III. Armenekan Komitesi

1921'den sonra Ramgavar komitesi veya diğer bir adıyla Ermeni Liberal Demokrat Partisi olarak bilinen Armenekan komitesi ihtilalci faaliyetleri amaç edinen ilk Ermeni siyasi olarak bilinir. Bu parti 1885 yılında Mekertitch Portakalyan'ın öğrencileri tarafından Van'da kurulmuştur. Portakalyan ve beraberindekiler 1885 sonbaharında Mekertitch ve Girigiagos Terlemezyan kardeşlerinin bahçesindeki üzümün sıklığı küçük bir damda ilk toplantılarını yaptılar. Odada sadece bir hasır olduğu için daha sonra buraya "hasır damı" denildi. Hasır damındaki ilk toplantıdan sonra ilk Ermeni İhtilal Partisi Armenekan kurulmuş oldu. Bu kurucu toplantıda dokuz genç adam vardı. Bunlar toplantıda Mekertitch Terlemezyan, Girigiagos Terlemezyan, Ruben Shatavorian, Grigor Odian, Grigor Adjemian, M. Parutdjian, Ghevond Khandjian, Grigor Beozikian ve Garegin Manukian'dı. Yine parti kurucuları arasında adı geçen Yeghiche Gontackthcian, Gabriel Natanian ve Dr. Galust Aslanian Van'da olmadıkları için bu ilk toplantıya katılmadılar.⁴⁴ Parti, ismini yayın organı olan Armenia gazetesinden alıyordu.

Erzurum'da yaşanan olaylardan sonra tutuklamalar başlamış ve Portakalyan'ın Van'da oturması yasaklanmıştı.⁴⁵ Bunun üzerine Portakalyan, bazı taraftarları ile birlikte Marsilya'ya giderek burada *Armenia* adında bir gazete çıkartmaya başlamıştır. Bu derginin dört ana yayın prensibi vardı; a) Dünyanın dikkatini Türkiye'deki Ermenilerin durumu üzerine çekmek, b) Diasporada yaşayan Ermeniler sayesinde anavatandaki Ermenilere yardım etmek, c) Portakalyan ve arkadaşlarının fikirlerini Ermeniler arasında yaymak, d) Portakalyan ve beraberindekilerin bilgi ve deneyimlerini Ermeni milleti için kullanmak.⁴⁶

İlerleyen zamanlarda Armenekan partisi, hem Türkiye'nin çeşitli şehirlerinde hem de İran, A.B.D. ve Kafkaslarda şubeler açtı. Partisinin kuruluş yıllarında ve faaliyetlerinin ilk dönemindeki amacı devrim yolu ile Ermeni halkının kendi kaderini kendisinin tayin etmesi

⁴¹ Özşavlı, **a.g.m.**, s., 160.

⁴² Safarian, **a.g.e.**, s., 136.

⁴³ Safarian, **a.g.e.**, s., 137.

⁴⁴ Nalbandian, **a.g.e.**, s., 96.

⁴⁵ Orhan Doğan, **Ermeni Komiteleri Hınçak ve Taşnaksütun (Rus Adalet Bakanı Y. Muravyev'in Ermeni Komitelerine İlişkin Raporu)**. Kaynak http://www.sosyalbil.selcuk.edu.tr/sos_mak/articles/2008/20/ODOGAN.PDF, s., 307-328.

⁴⁶ Nalbandian, **a.g.e.**, s., 94.

için hak elde etmeye çalışmaktı. Armenakan Partisi kendi amacına ulaşmak için Ermeni halkını uyandırmayı, onlara askerî eğitim vermeyi, disipline alıştırmayı, silah ve para elde etmeyi, askerî birlikler oluşturmayı ve genel bir savaşa hazırlanmayı gerekli görmekteydi. Bu partinin programı incelendiğinde, Ermeni halkının bağımsızlığı meselesini ve bir Ermeni devletinin kurulması gerektiğini ileri süren ilk siyasi Ermeni partisi olduğu anlaşılmaktadır. Burada dikkat çeken husus, bu partinin Ermenilerin bağımsızlığına vurgu yapmış olmasıdır. Bu parti sadece Ermeniler arasında faaliyet gösterilmesi gerektiğini savunmaktaydı.⁴⁷

Armenakan (Ramgavar) komitesi Antep'te en geç teşkilatlanan komite oldu. 1915 olayları yaşandığı sırada Armenakan komitesi Antep'te henüz teşkilatlanmasını bitirmemişti. Bu komite Antep'teki teşkilatlanmasını 1919 yılı başlarında tehcir edilen Ermenilerin geri dönmesine izin verilmesi sırasında ve D. Atamian'ın Antep'i ziyareti sırasında kuruldu. Armenakan komitesinin Antep şubasının önde gelen üyeleri Nzareth Fistukjian, Y. Panjarjian, Hagopjan Yaghoubian, Dicran Kherlopian, D. Demirjian, Y. Benlian, Y. Demirjian, Hagop Kebbenjian ve Haroutune Nashalian'dı. Bu insanların çoğu Antep'in oldukça eğitilmiş ve entelektüel kişilerindendi. Kendilerine ait bir kütüphaneleri ve kulüp binaları vardı. Bu kişiler 1920-1921 Fransızların Antep'i işgali sırasında onların yanında Türk kuvvetlerine karşı savaşan Ermeni birliklerin liderlerindendi.⁴⁸

V. 1895 Antep Ermeni İsyanı

V.I. İsyân Öncesinde Antep'te Genel Durum

1895 yılında Zeytun'da isyanın başlaması ve giderek yayılması ile Ekim ayı başlarında Hınçaklar, Antep'te de taşkınlıklara başladılar. Zaten öncesinde bir çok Ermeni menfi siyasi faaliyetleri nedeniyle tutuklanmış ancak bu kişiler hapse atılmamış 400 veya 500 lira tutarındaki para cezalarına çarptırılıp serbest bırakılmıştı.⁴⁹ Zeytun'da karışıkların başlaması üzerine Halep'ten oradaki askeri kuvvetlere destek olmak üzere, Antep Redif Taburu'nun Zeytun'a gönderilmesi istendi. Ancak Zeytun'la beraber Antep'te de bir isyan hareketinin başlayacağı anlaşılmıştı. Ekim ayından itibaren Antep'e aniden Ermeni göçerli başlamış, çevre illerden her gün yüzlerce Ermeni kasabaya geliyordu. Çevreden gelenlerle nüfuslarını iyice artıran Ermeniler 21 Ekim Pazartesi günü tamamı silahlı olarak, Müslüman evlerinin önünde, bazı kiliseler önünde ve Amerikan koleji civarında toplanarak, saatlerce havaya silah sıktılar. Yakın bir zamanda kasabada bir isyanın ortaya çıkacağı artık belli oluyordu.⁵⁰ Bu olaylar Halep İngiliz Konsolosluğu tarafından öğrenilmiş ve İngiltere'nin İstanbul Büyük Elçisi Philip Currie, Marinitch adındaki bir görevliden saraya gidip Antep'te yaşanan olaylara Bab-ı Âli'nin dikkatini çekmesi için sadrazamla konuşmasını istemişti.⁵¹

⁴⁷ Doğan, **a.g.m.** s., 311.

⁴⁸ Safarian, **a.g.e.**, s., 137.

⁴⁹ Halep İngiliz Konsolosu Barhnam'dan İngiliz Büyük Elçisi Philip Currie'e gönderilen 1 Ekim 1895 tarihli telgraf. Belge No: 87., **Correspondence Relative To Armenian Question And Reports From Her Majesty's Consular Officers In Asiatic Turkey**, No:2, s., 53 Presented Both to the Houses of Parliament and by Command of Her Majesty, Şubat, 1896, Londra, s., 53.

⁵⁰ Ramzan Erhan Güllü, **Antep Ermenileri (Sosyal-Siyasi-ve Kültürel Hayatı)**, IQ Yay., İstanbul, 2010, s., 197.

⁵¹ İstanbul İngiliz elçiliğinden İngiltere Başkanı Lord Salisbury'e gönderilen 29 Ekim 1895 tarihli telgraf. Belge No: 197, **Correspondence Relative To Armenian Question And Reports From Her Majesty's Consular Officers In Asiatic Turkey**, s., 99.

İşyan öncesi yaşanan bu karışıklı esansında Ermeniler, Allah'a küfür ediyor, Müslümanlara ; “ Oldu Hayesdan⁵², Giiti Âl-i Osman”, Mülk Osmanlı Elinden Çıktı, Ermeniler Hükümet Edecek”, Ulemânızın Lâşesini kelblere yedireceğiz” gibi hakaret ve tehditler ediyordu. Bu yüzden Antep Kaymakamı Ali İhsan Bey, İstanbul'a 16 Kasım günü sabaha karşı, yakında kazada bir kargaşa yaşanmasının artık kaçınılmaz görüldüğünü belirten ve bu konuda girişim yapılmazsa istifasının kabulünü isteyen bir telgrafi yolladı.⁵³

V.II. İşyanın Başlaması

İşyan 16 Kasım 1896 Cuma⁵⁴ günü başladı. Görünürdeki sebep Kaspar oğlu Boğos isminde bir Ermeni'nin yanında çıraklık yapan Antep ahalisinden Küçük Elli lakabındaki birisinin Ahmet ismindeki on beş yaşındaki oğlunun 16 Kasım sabahı martini tüfekle vurulup öldürülmesiydi. Küçük çocuk 16 Kasım sabah erken saatlerde iplik almak için ustasına giderken, Ermeni mahallesinde Antep Ermeni Protestan Cemaati'den ve Hınçak Komitesi Reisi Agop Babekyan'ın evinin önünde geçerken Babekyan tarafından kurşunlanılarak öldürülmüştü. Kısa bir süre sonra Ermeniler başka bir mahallede iki Müslüman daha öldürüp⁵⁵ daha önceden işyan için hazırlamış oldukları cephanelerle bazı mahalleler ile çarşı ve pazarlarda Müslümanlara hücum ettiler.⁵⁶ Olaylar kısa zamanda Müslümanlar ve Ermeniler arasındaki toplu bir savaşa dönüştü. Müslüman mahallesine kalan dükkan, mahzen veya hanelerini daha evvelden Ermeni mahallesine taşıması olan Ermeniler çarşıdaki bütün silah ve barutu önceden toplamışlardı. İşyanın başlamasıyla istihkam haline getirdikleri cadde üzerindeki evlerin üzerinden Müslümanlara kurşun ve dinamit fırlatarak ortalığı ateşe verdiler. Ayrıca Ermeni evlerinin pencerelerinden yoldan geçen Müslümanlara zenç ve kezzap dökerek onlara saldırdılar. Oldukça çok miktarda dinamit bir Ermeni evinde patlatılarak evi kuşatmış olan bir çok Müslüman katledildi.⁵⁷ Olaylardan sonra Halep İngiliz Konsolosu Barnham İstanbul Büyük Elçisi P. Currie'ye gönderdiği telgrafta olayların Ağustos ve Eylül aylarını Antep'te geçiren bir Hınçak liderinin Ermeniler arasında başlattığı fesat yüzünden başladığını ve bazı Ermeni gençlerinin yaptıklarıyla misillemeye sebep olduğunu belirtmektedir.⁵⁸ Konsolosun bahsettiği Hınçak lideri yukarıda ismini zikrettiğimiz Agop Babekyan olsa gerektir.

Olaylar nihayet 19 Kasım günü bastırıldı. Müslüman din adamları Müslüman halkı sakinleştirirken askeri güçler de komiteci Ermenileri kontrol altına aldı. Yeni bir olayın vukuu

⁵² Hayesdan Ermenice “Ermenistan” demektir.

⁵³ Güllü, a.g.e., s., 199-201.

⁵⁴ Olayların başlangıç tarihi İngiliz konsolos raporlarında 15 Kasım Cuma olarak belirtiliyor. Halep İngiliz Konsolosu Barnham'dan İstanbul Büyük Elçisi P. Currie'ye gönderilen telgraf; **Correspondence Relative To Armenian Question And Reports From Her Majesty's Consular Officers In Asiatic Turkey**, No:435, s., 227.

⁵⁵ Olayların 3 Müslüman'ın Ermeni komitacılar tarafından öldürülmesi neticesi başladığı The New York Gazetesi'nin 25 Kasım 1895 tarihli haberinde de yazmaktadır.Bkz, **The New York Times** 25 Kasım 1895.

⁵⁶ **BOA. SYS, 3790/46**'dan naklen **Osmanlı Belgelerinde Ermeni İşyanları (1895-1896)**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı, Yayınları, Ankara, 2008, c., II, s., 27.

⁵⁷ İngiliz Konsolosu Barnham'dan İstanbul Büyük Elçisi P. Currie'ye gönderilen telgraf; **Correspondence Relative To Armenian Question And Reports From Her Majesty's Consular Officers In Asiatic Turkey**, No:435, s., 230.

⁵⁸ İngiliz konsolos raporları ve The New York Times Gazetesinde ölen Ermeni kişi sayısı 200 olarak verilmektedir. Halep İngiliz Konsolosu Barnham'dan İstanbul Büyük Elçisi P. Currie'ye gönderilen telgraf; **Correspondence Relative To Armenian Question And Reports From Her Majesty's Consular Officers In Asiatic Turkey**, No:435, s., 227

bulması ihtimaline karşı ve Halep ve Antep'ten bu konuda talep gelmesi üzerine Sedaret 21 Kasım Perşembe günü Seraskerlik'ten; Antep'teki fenalığın tamamen men'i için oradaki kuvvete ilaveten iki tabur piyade ve iki topun gönderilmesini istedi.⁵⁹ Müslüman bir çocuğun öldürülmesiyle patlak veren bu olaylar, 51'i erkek 8'i kadın olmak üzere toplam 59 Müslüman'ın ve 103'ü erkek 8'i kadın olmak üzere toplam 111 Ermeni'nin canına mal oldu. Ayrıca 97 kişi de bu olay sırasında yaralandı.⁶⁰

Ancak tüm önlemlere rağmen 23 Kasım günü olaylar tekrar başladı. Biri asker beş Müslüman'ın Ermeniler tarafından açılan ateş sonucu tekrar bir kargaşa yaşandı. Fakat o gün bu olay fazla büyümeden bastırıldı. Yine 22 Tesrîn-i Sâni 1311 (4 Aralık 1895) tarihli tahriratta “*Antep'te Eblehan Mahallesi'nde Yakut oğlu Agob'un hânesi damından Konbuza ta'bir olunan âlât-ı nâriyye sokakta bulunan Deveci Hacı Halil ve oğlu Ahmed ve Mehmed oğlu Ömer ve Mûsâ ve Gedik oğlu Hasan ve Mehmed oğlu Ali nâm kimesnelerin ortalarına atılmasıyla patlayarak bu insanları yaralamış*” olduğu belirtilmektedir.⁶¹ Bu olay da The New York Times'in haberine göre 1 Aralık tarihinde gerçekleşti ve 3 insan hayatını kaybetti.⁶² Antep'te yaşanan bu olaylar neticesinde olaylarda rolü olduğu tespit edilen altmış beş Ermeni tutuklanıp yargılanmak üzere Halep'e gönderildi. Bu kişilerden otuz bir tanesi 13 Mayıs 1896'da serbest bırakıldı. Serbest bırakılanlardan ikisi Protestan Papazı Kara Krikor ve Dr. Kurkije'di. Papaz Krikor ve Dr. Kurkije serbest bırakıldıktan sonra İngiliz konsolosuna tutuklu Ermenilerin bırakılması için Halep Valisi nezdinde yürüttüğü gayri resmi çabalar için teşekkür etmeyi unutmadı. Geriye kalan otuz dört kişi ise ceza gerektiren kabahatler (criminal offences) işledikleri iddiasıyla serbest bırakılmadı.⁶³

1895 yılında yaşanan olaylarla ilgili olarak bazı batılı ve Ermeni yanlısı kaynaklarda olaylar çarpıtılmakta Hınçakların başlattığı planlı bir isyan hareketi, Müslüman ahalinin Ermenileri yok etmek için onlara saldırması olarak anlatılmaktadır. Örneğin *Turkey and The Armenian Atrocities* adlı eserde olayların Ermenilerin mallarına el koymak için pazarda Ermenilerin dükkanlarına saldıran Müslümanlar tarafından başlatıldığı anlatırken, Ermeniler tamamen savunmasız ve masum anlatılmaktadır. Bu eserde ilk gün yaşanan olaylarda Ermenilerde 300-400 kadar kişinin Müslümanlardan ise en fazla 10-12 kişinin hayatını kaybettiği belirtilmektedir.⁶⁴ Yine *Armenia and Her People* adlı eserde misyoner mektuplarına dayanılarak olaylar anlatılmakta, Ermenilerin vahşete maruz kaldığı belirtilirken Ermeni kayıpları ise 200 olarak verilmektedir.⁶⁵ Ancak burada Müslümanların uğradığı saldırılardan hiç bahsedilmemiştir. Kevork Safarian'ın *A Briefer History of Aintab* adlı eserinde ise

⁵⁹ Güllü, a.g.e., s., 206.

⁶⁰ Aynı yer.

⁶¹ Hüseyin Nazım Paşa, **Ermeni Olayları Tarihi**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı Yayın Nu: 15, Ankara, 1993, cilt I, s., 127.

⁶² **The New York Times**, 2 Ocak 1896

⁶³ İstanbul İngiliz elçiliğinden İngiltere Başkanı Lord Salisbury'ye gönderilen 5 Haziran 1895 tarihli telgraf. Belge No: 239, **Further Correspondence Relating to Asiatic Provinces of Turkey, No:8**, Presented to for both Houses of Parliament by Command of Her Majesty, Ağustos, 1896, Londra, s.,197.

⁶⁴ Edwin Munsell Bliss, **Turkey And The Armenian Atrocities**, Hubbard Publishing, Philadelphia, 1896, s., 454-456.

⁶⁵ George H. Filian, **Armenia and Her People**, Hartford Conn. America Publishing Company, 1896, s., 290-291.

Ermenilerden 300 savunmasız insanın hayatını kaybettiği belirtilmektedir.⁶⁶ Daha kötü olan ise tüm eserlerde olaylara Antep'teki askerlerinde katıldığı ve Müslüman kalabalıkla birlikte Ermenileri katlettiğinin belirtilmesidir.

Oysa olaylar süresince Antep Kaymakamlığı ve bağlı askerler Ermenileri korumak için azami çaba saffetti, öyle ki; bu takdire şayan gayret The New York Times gazetesine haber oldu. Amerikan elçisi Terrell'den gelen bir telgrafa dayandırılan haberde Terrell'in Antep'te çıkan olaylar süresince Hıristiyanları korumak ve sükuneti korumak için azami gayret sarf eden Türk birliklerine müteşekkir olduğu belirtilmektedir.⁶⁷

Sonuç

19. yüzyılda milliyetçilik akımı ve Batılı devletlerin kışkırtması sonucu Ermeni Kilisesinin öncülüğünde bağımsızlık hareketlerine girişen Ermeniler 1877-78 Osmanlı-Rus savaşını müteakip imzalanan Berlin antlaşmasına yoğun olarak yaşadıkları Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde kendilerine yönelik ıslahat yapılması hükmünün eklenmesini sağladılar. Ancak nihai gayeleri bağımsızlık olan Ermeniler, zamanla bu hükmü istismar ederek özerklik elde edebilmek ve bu talepleri için Avrupa kamuoyunu harekete geçirmek için 1895-1896 yılında Anadolu'nun bir çok yerinde ayaklanmalar başlattılar. Ermeni komiteleri Avrupa'daki şubeleri aracılığıyla bir çok yerde kendilerinin başlattığı bu isyanları Müslüman-Hıristiyan çatışması ve Ermenilerin din değiştirmeye zorlanması, din değiştirmeyenlerin katledilmesi şeklinde duyurdular. Ermeni komitelerinin bu propaganda faaliyetlerine Anadolu'daki yabacılara ait okullarda çalışan misyonerler de ortak oldu.

Yukarda bahsettiğimiz isyanların bir tanesi de 1895 yılında Antep'te gerçekleşti. 1890 yılında Antep'teki örgütlenmesini tamamlayan Ermeni Hınçak komitesi üyeleri Antep'te yaşanan olayların baş faili oldu. Aynı tarihlerde vuku bulan Zeytun isyanına da katılan Antep'teki Hınçak komitesi üyelerinin 16 Kasım 1895 sabahı hiçbir neden yok iken bir Müslüman çocuğu akabinde de iki yetişkin Müslüman'ı katletmeleri Antep'teki isyanın önceden planlandığının bir delilidir. Olaylar sırasında Antep'e bulunan bir çok misyoner isyanın çıkartılmasında dolaylıda olsa da yardımcı olmuş ve olaylar durulduktan sonra bağlı buldukları Halep'teki konsolosluklara ve Avrupa'daki misyon merkezlerine gönderdikleri bir çok raporda Ermenileri tamamen suçsuz, Müslümanları ise Ermenileri sırf Hıristiyan oldukları için katleden, mallarını talan eden caniler olarak göstermiştir. Oysa olaylar boyunca Antep'teki askeri birlikler olayların müsebbibi oldukları halde sayıları az olan Ermenileri korumak için azami gayret sarf etmiş bu çabaları kimi Avrupa gazetelerinde haber olmuştur.

⁶⁶ Safarian, a.g.e., s., 125-127.

⁶⁷ The New York Times, 29 Ocak 1896.

KAYNAKÇA

Salnameler

- Hicri 1308 (Miladi 1890/91) Tarihli Halep Vilayeti Salnamesi.
- Hicri 1312 (Miladi 1895) Tarihli Halep Vilayeti Salnamesi.
- Hicri 1313 (Miladi 1896) Tarihli Halep Vilayeti Salnamesi.
- Hicri 1314 (Miladi 1897) Tarihli Halep Vilayeti Salnamesi.

Yayınlanmış Arşiv Belgeleri

- **Correspondence Relative To Armenian Question And Reports From Her Majesty's Consular Officers In Asiatic Turkey, No:2**, Presented Both to the Houses of Parliament and by Command of Her Majesty, Şubat, 1896, Londra.
- **Further Correspondence Relating to Asiatic Provinces of Turkey, No:8**, Presented to for both Houses of Parliament by Command of Her Majesty, Ağustos, 1896, Londra.
- **Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri (1839-1895)**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı, Yayın Nu:85, Ankara, 2007, c., I, II.
- **Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları (1895-1896)**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı, Yayınları, Ankara, 2008.
- **Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918)**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı, Yayın Nu:86, Ankara, 2007.

Makaleler

- ÇUKUROVA Bülent, **Antep'te Ermeni Ulusçuluğunun Doğuşunda Amerikalılar ve Kolej'in Etkisi**, Ankara Üniv., Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, sayı 40, Kasım, 2007.
- ÖZŞAVLI Halil, **Ermeni Milliyetçilik Hareketlerinin Doğuşu: Taşnak –İttihat ve Terakki İttifakı**, Ermeni Araştırmaları, say. 41, Ankara, 2012
- YILDIRIM M. Ali, **1895-1896 İsyancıları Sırasında Ayntab'da Ermeniler ve Hınçak Cemiyeti**, DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi, Ankara 2008.

Gazete Haberleri

The New York Times, 12 Eylül 1894.

The New York Times, 18 Ekim 1894.

The New York Times, 2 Kasım 1895

The New York Times 25 Kasım 1895.

The New York Times, 2 Ocak 1896.

The New York Times, 29 Ocak 1896.

İnternet Kaynakları

- Orhan DOĞAN, Ermeni Komiteleri Hınçak ve Taşnaksütun (Rus Adalet Bakanı Y. Muravyev'in Ermeni Komitelerine İlişkin Raporu). Kaynak http://www.sosyalbil.selcuk.edu.tr/sos_mak/articles/2008/20/ODOGAN.PDF, s., 312.

İnceleme Eserler

- ABADİ, **Türk Verdünü Antep'in Dört Muharasası**, Gaziantep Kültür Derneği Yay., sayı 14, Gaziantep, 1959.
- BARKLEY HENRY C., **A Ride Through Asia Minor and Armenia**, Printed by Wiliam Clowes and Sons, Londra, 1891.
- BİLEZİKİAN VARTAN S., **Apraham Hoja of Aintab**, Light and Life Pres, Winona Lake, Indiana, 1952
- BLİSS EDWİN Munsell, **Turkey And The Armenian Atrocities**, Hubbard Publishing, Philadelphia, 1896.
- EROĞLU Cengiz, BABUÇOĞLU Murat, Köçer Mehmet, **Osmanlı Salnamelerinde Halep**, Global Strateji Enstitüsü, Ankara, 2007.
- FİLİAN GEORGE H., **Armenia and Her People**, Hartford Conn. America Publishing Company, 1896
- GÜLLÜ Ramzan Erhan, **Antep Ermenileri (Sosyal-Siyasi-ve Kültürel Hayatı)**, IQ Yay., İstanbul, 2010.
- GÜRÜN Kamuran, **Ermeni Dosyası**, Remzş Kitabevi, İstanbul, 2005.
- HERRİCK George F., **An Intense Life, A Skeegh Of The Life and Work, Rew. Andrew T. Pratt, M.D., Missionary Of The ABCFM., In Turkey 1852-1872**, Publisher Of Evangelical Literature, New York.
- HÜSEYİN NAZİM PAŞA, **Ermeni Olayları Tarihi**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı Yayın Nu: 15, Ankara, 1993.
- KERTMENJIAN David, **Planning and Architectural Reminiscences From Historical Aintab**, Armenian Cilicia, Ed. Richard G. Hovhannisian ve Simon Payaslian, Mezda Publishers, California, 2008.
- KEVORK Safarian, **A Brief History of Aintab**, Armenian Ayntabtzy Cultural Association, Volume III, Los Angeles, California, 1994, s., 11-12.

-
- KOCABAŞOĞLU Uygur, **Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika**, İstanbul, 1991.
 - NALBANDIAN Louise, **Armenian Revolutionary Movement: The Development Of Armenian Political Parties Through The Nineteenth Century**, University of California Press 1963.
 - RÍCHTER Julius, **A History Protestant Mission İn The Near East** , Feleming H. Revell Company, London-England,1910.
 - SAKİN Orhan, **Osmanlı'da Etnik Yapı**, Ekim Yay., İstanbul, 2008.